

ԳԻՐԱԿԱՌՈՍՈՒԹՅՈՒՆ,

ԱՐՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐՎԱՆԴ ԴԵՏՐՈՍՅԱՆ

«ՇՇՈՒԿՆԵՐԻ ՄԱՏՅԱՆԻ» ՄԱՍԻՆ՝ ԲԱՐՁՐԱԶԱՅՆ

Այո՛, սա մի գիրք է, որի մասին անկարելի է շշուկով կամ կեսերան խոսել:

Ամփոփում է վերջին ավելի քան հարյուր տարվա հայոց պատմությունը: Բայց ոչ միայն հայոց: Ինչ-որ չափով այն կարծես նաև Ի. դարի համաշխարհային պատմություն լինի, որովհետև չափազանց խոր ու ընդարձակ են նրա ընդգրկումները՝ մարդկության ամենամեծ պատերազմներ, ցեղասպանություններ, համակենտրոնացման ճամբարներ ու ընդհանուր գերեզմանոցներ, հեղափոխություններ ու կոլեկտիվացման սարսափներ, կրոնների ու գաղափարախոսությունների պայքար եւ այդ ամենի հետ մեկտեղ՝ մարդ արարածի մարմնի ու հոգու պառապալի խաշտանգումներ ու քննություններ:

Սակայն, նախքան «Շշուկների մադյանին»⁸ ավելի հանգամանորեն անդրադառնալը, փորձենք ծանոթանալ հեղինակի՝ Վարուժան Ոսկանյանի, նրա ծննդավայրի ու շրջապատի, ինչպես եւ այս գիրքն ստեղծելու շարժառիթների ու հանգամանքների հետ:

Միանգամից ասենք, որ նա ծնվել է Ռումինիայի Կրայովա քաղաքում, 1958 թ.: Մանկությունն ու պատանեկությունն անցել են Ֆոկշանում: Ավարտել է Կեդի Յոան Կուզա լիցեյը, այնուհետև՝ Բուխարեստի Տնտեսական գիտությունների ակադեմիայի առևտրի ֆակուլտետն ու Բուխարեստի համալսարանի մաթեմատիկայի ֆակուլտետը: 1990 թվականից ի վեր եղել է Ռումինիայի Խորհրդարանի անդամ, սենատոր, 2006-2008 թթ. Ռումինիայի Ֆինանսների եւ Էկոնոմիկայի նախարար: Այժմ կրկին վարում է նույն պաշտոնը:

Իսկ թե ե՞րբ եւ ինչպե՞ս են Ոսկանյաններն ու մյուս հայերը հայրենիք Ռումինիայում, պարզ է. Թուրքիոյ ողջ տարածքում ԺԹ. դ. վերջում եւ ապա հաջորդ դարի առաջին տասնամյակներին իրագործված կոտորածներից առաջ կամ հետո՝ մի կերպ փախչելով, ինչ-որ հրաշքներով ողջ մնալով ու իրար գտնելով կամ չգտնելով:

Այնքան սարսափելի ու աննկարագրելի են հայ ականապետների տեսածն ու ապրածը, որ թվում էր, թե ոչ միայն սակավաթիվ վերապրածները, այլև նրանց ժառանգներն ի վիճա-

8 Վարուժան Ոսկանյան, Շշուկների մադյան, թարգմ.՝ Սարգիս Սեյան, Բուխարեստ, «Արարապ» հրատ., 2012, 482 էջ:

կի չեն լինի հաղթահարելու դժոխային հոգեվիճակն ու սառնասրտորեն նկարագրելու այդ ամենը:

Դրա համար էլ կարծիք էր ստեղծվում, թե միայն այլազգի գրողները կարող են անաչառորեն այդ անել, ինչպես արեց Ֆրանց Վերֆելը՝ գրելով իր մեծարժեք «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպը:

Սկզբնապես դա, իրոք, այդպես էր, քանի դեռ թարմ էր վերքը եւ ցավն անտանելի էր: Բայց ժամանակ անցավ եւ այս ու այնպեղ երեսան եկան մեծարժեք այլ ստեղծագործություններ, որոնց հեղինակները հայեր են: Նրանք հարազատորեն, ցավով ու կսկիծով անցնում են ավագակախմբերով ու մարդասպաններով լեցուն նույն սար ու ձորերով, դաշտ ու անապատներով, որոնցով արյուն ու վերքերով քարշ են եկել իրենց պապ ու փապերը, խոշտանգված հարազատները՝ հիշեցնելու մեզ եւ աշխարհին, որ այդ ամենը մոռացության մատնելն ու իր անունով չկոչելը հոգի է նոր ոճիրներով ու անմարդկային վայրագություններով: Այդպիսի գրքերի հեղինակներ դարձան Մայքլ Ադլեն Կրպսերը («Անցում դեպի Արարար»), Էդուարդո Պեյրոսյանը («Նայրիկ. մեկ ու կես միլիոն ձայնի լռության երեսում»), Պիտեր Բալաքյանը («Ճակատագրի սև շունը»), Մուշեղ Գալշոյանը, Հովհաննես Մելքոնյանը, Վահագն Գրիգորյանը եւ էլի ուրիշներ, որոնք արժանի են ամենայն դրվատանքի:

Է՛լ ավելի լայն արձագանք է գտնում, ահա, Վարուժան Ոսկանյանի սույն վեպը, որ Ռումինիայում բուժիկներեն լույս ընծայվելուց հետո, (2009 թ.) շուրջով սկսում է իր հաղթարշավը: Նախ ճանաչվում է Ռումինիայի փարվա լավագույն գիրքը, որին շնորհվում է Ռումինիայի Ակադեմիայի գրական գլխավոր մրցանակը, այնուհետև ներկայացվում է գրքի մի շարք հեղինակավոր փոնավաճառների, ապա եւ թարգմանվում իտալերեն, իսպաներեն, եբրայերեն, անշուշտ, եւ հայերեն...

Այսօր, վաղը կավելանան նաեւ գերմաներենը, շվեդերենը, բուլղարերենը եւ ուրիշներ...

Նկատենք, սակայն, որ այս գիրքը առանձնապես լայն արձագանք է գտել Լատինական Ամերիկայի երկրներում, որտեղ շատերը «Շշուկների մարյանը» համեմատում են կոլումբիացի աշխարհահռչակ գրող Գաբրիել Գարսիա Մարկեսի «Նարյուր փարվա մենություն» գրքի հետ:

Շեշտվում է, որ հայ գրողի գիրքը շատ լավ է ընդունվել գրաքննադատության կողմից եւ դասվել ամենաշատ վաճառվող գրքերի շարքում: Կոլումբիական թերթերից մեկի տված հարցին, թե «Ինչպե՞ս եք բացատրում այս հաջողությունը Ռումինիայից եւ Նոյաստանից հեռու ընկած աշխարհի այս հարվածում», Վարուժան Ոսկանյանը պատասխանել է. «Կան համամարդկային մեծ թեմաներ, որոնց համար գոյություն չունեն փարածություններ կամ, այլ կերպ ասած, երկրագնդի վրա չկան հեռու կետեր: «Շշուկների մարյանը» Ի. դարի պատմությունն է՝ դիված այն մարդկանց աչքերով, ովքեր փառապեցին պատմությունից՝ այն ապրելու փոխարեն:

Այն հայ ժողովրդի ինքնության գիրքն է: Նրա էջերում դուք կարող եք գտնել այս ժողովրդի բնորոշ գծերը, ավանդույթները, կրոնական հավատալիքները, երգերն ու ասքերը, հին ու նոր հերոսներին, նրանց վշտերն ու իղձերը: Սակայն, այն գիրք չէ միայն հայերի մասին... Պատմությունն սկսվում է Ֆոկշանի մեր փան բակից եւ փարածվում է գրեթե բոլոր աշխարհամասերի վրա: Իրադարձությունների մի փոքրիկ մասն էլ կապարվում է Լատինական Ամերիկայում»:

Այն հարցին, թե որքա՞ն ժամանակ է պահանջվել փաստեր հավաքելու և գիրքը գրելու համար, հեղինակն ասել է. «Ես չսպիացած վերքի գրող եմ... փխրության զավակ: Գիրքը գրել եմ 2003 թ. ապրիլից մինչև 2006 թ. սեպտեմբեր: Այնուհետև, մոտ երեք տարի, այն նորից եմ գրել ու կրճատել մոտ երեք անգամ: Նյութ հավաքելը շատ ավելի երկար էր, ինչ-որ առումով իմ ողջ կյանքում նյութ եմ հավաքել այս գրքի համար»:

Այժմ՝ այն մասին, թե գիրքն ինչո՞ւ է կրում «Շշուկների մադյան» խորագիրը: Այս և բազում այլ հարցերի պատասխանները կարելի է գտնել հենց գրքում:

Ահա, էջերից մեկում կարդում ենք. «Մանկությանս տարիներին շշուկների ինչ-որ աշխարհում ապրեցի: Նրանք արտաբերվում էին զգուշորեն... Կային որոշ բաներ, որոնց մասին խոսելու իրավունք չունեի: Մասնավորապես՝ խիստ սպառնալիքի փակ անգամ ոչ ոքի իրավունք չունեի ասելու՝ լինե՞ր մանկապարտեզում թե որե՞ւ անձանոթի, որ մեր տանը խոսում են շշուկով: «Ի՛նչ կրես շշուկով, - հարցնում էի: «Կարդում, - պատասխանում էր Կարապետ մեծ հայրս: «Ինչո՞ւր կկարդաս: Ո՞ր է գիրքը»: «Այ պետք չունիմ: Գոց գիտեմ»: «Լավ, բայց ի՛նչ անուն ունի այդ գիրքը, ո՞վ գրած է»: «Կարելի է՝ դու, օր մը»: Ինչ-որ հիմա անում եմ: Եւ այդպես էլ անվանում եմ՝ «Շշուկների մադյան»:

Եւ գնալով մենք համոզվում ենք, որ ավելի րեղին վերնագիր դժվար էր գտնել կամ հորինել: Այլեւայլ աղբյուրներից ու գրքերից մեզ հայտնի էր, որ նախճիրների միջով անցած և հրաշքով փրկված մարդիկ կարծես զրկված լինեն լեզվից, լռակյաց են դառնում կամ խոսում շշուկով: Ինչե՛ր են տեսել ու ապրել, բայց, ահա, թվում է՝ խոսելու բան չունեն... Ակամա հիշում ենք Վիլյամ Սարոյանի պատմվածքը, երբ երկու հայ (հենց այդ հայերից) հեռավոր Ամենքիկայում անգամ դժվարությամբ են բերանները բացում. լուռ ու մուռն նստում են իրար մոտ, ժամերով լռում, ավելի շատ փախստանում են իրենք իրենց հետ և իրարից դժվարությամբ են բաժանվում՝ անհամբեր սպասելով հաջորդ հանդիպմանը, որ կողք կողքի նստած՝ դարձյալ լռեն...

Ինչպես ասացինք, այս վեպի ընդգրկումները շատ լայն են, բայց սկզբնական օղակը հեղինակին շատ մոտ է և, ինչպես ինքն է նշում էջերից մեկում, «մանկությանս օրերի ծերունիների մասին է գրված» և ապա «մեծանալուս համեմատ պապերս սկսեցին երիտասարդանալ»: Ամենից առաջ դա իր Կարապետ մեծ հայրն է (պապը)՝ ժողովրդական իմաստունը, փիլիսոփան, գրքասերը, երաժշտասերը, մարդասերը, ամենքի կողմից հարգված մեծ մարդը, մեծ պապը, ապա՝ մոր կողմից մեծ հայրը՝ Մեղրակ Մելիքյանը, Կարապետ մեծ հոր քննակալ Սահակ Շեյթանյանը, կոշկակար Անտոն Մերգյանը, մեծ փողոցի վրայի մյուս կոշկակար Գրիգոր Մինասյանը, ապա՝ Օվանես Գրիգորյանն ու շեկ Արշակը՝ հայկական եկեղեցու ժամկոչը և թոջնորսը... և այդպես՝ մոտ ու հեռու շա՛տ ու շատ այլ ծերունիներ, մեծ ու փոքր շրջանակների հայ մարդիկ՝ իրենց խճճված կենսագրություններով, հանգիստ չտվող հիշողություններով, փրկության ակն ապրած ներկայով և անորոշ երազներով: Նրանց մասին վիպագիրը նկատում է. «Ո՛չ որ իր մասին չէր պատմում: Յուրաքանչյուրը գործող անձի էր վերածվում մյուսի պատմության մեջ, և միշտ հարկավոր էր մեկի պատմածի շարունակությունը որոնել մյուսի մոտ: Այդ պատճառով մանկությանս տարիների հայերի պատմությունն անվերջ պատմություն է»:

Մեկ այլ րեղ կարդում ենք. «Գրեթե բոլոր մարդիկ, որոնց մեջ մանկությունս անցկացրի, ծեր էին: «Ի՛նչ գործ ունի աս երախան մեր մեջ», - ծիծաղելով հարցնում էր ժամկոչ Արշակը:

«Ձգե՛, - ասում էր Կարապետ մեծ հայրս: - Սովորական երախա չէ: Օրերով ծեր երախա մըն է... եւ ասում էր ինձ. «ինչ որ չապրեցանք մենք եւ մերինները, քեզի կավելնա»:

Եւ զարմանալի է, իսկապես. ուրիշները գրում են իրենց ընկերների, հասակակիցների մասին, իսկ սա՝ ժամիկական փոքրիկ այս քաղաքում՝ Ֆոկշանում, իրար գլխի հավաքված եւ քիչ առ քիչ պակասող մի բուռ հայ ծերունիների:

Եւ մեր ավանդությունների, սովորությունների, շահ՛ր ու շարք բաների մասին: Ու այնպես է գրում, որ հաճախ չես կարող զսպել ցանկությունդ՝ ընդգծելու այս կամ այն միտքն ու պատկերը, որ ուզում ես չմոռանալ: Եւ կարմիր ու սեւ թանաքով իմ ընդգծումները (կախված նյութի բնույթից ու էությունից) գնալով շարաւում են:

Ահա առաջին ընդգծումներիցս մի քանիսը. «Բուրմունքների միջոցով կարելի է նկարագրել մի ողջ կյանք, մանկությունս նույնպես կարելի է պատմել»:

Եւ սկսում է նկարագրել խմորն ու նրա անկրկնելի հոտը, նրա տեսքը, կենդանի օրգանիզմի նման նրա աճել-բարձրանալը... «Ներսիս՝ քունջուղուճախների հոտը: Թաքուն, մութ կամ տեսանելի տեղեր, որոնք, սակայն, հազվադեպ էին բացվում եւ քանի որ արգելված էին, առավել հրապուրիչ էին թվում: Առանց քրքրելիք քունջուղուճախների՝ մանկությունն անիմաստ է»:

Այդպես, մեկը մեկի երեւից հիշարարկվում ու շոշոփելիորեն նկարագրվում են գրքերի պահարանի ու գրքերի հոտերը («Գրքերը ճանաչում էի հոտերով»): Ապա հաջորդում են գորգերի, մյուս իրերի եւ վերջապես՝ սուրճի բուրմունքը: Վերջինիս գնումը, բովումը, աղալը, եփելը, հափուկ գավաթներում լցնելն ու մատուցելը հիշեցնում է չինական թեյի մատուցման արարողակարգն ու հմայքը, որ կան առանձին չին գրողների սրեղծագործություններում:

Այսպես համով-հոտով ու կարծես անշարապ սկսվում ու հոսում է պատմւմը, բայց մեկ էլ հանկարծ ինչ-որ մի հուշ արթնացնում է մեկ այլ պարմություն, եւ դու սկսում ես հեղեղել այդ նորին՝ զգալով, որ հին թե նոր շաղկապված են իրար, օգնում, լրացնում են մեկ-մեկու՝ ամբողջացնելու վիպական կառույցը: Ճիշտ այդպես, ահա, իր արմատների, իր հոր ու մոր պապերի, նրանց ծննդավայրերի մասին պարմություններն ընդհատվում են, ասենք, իր օրերի Ֆոկշանում հրեա վաճառականների հայտնությամբ, ովքեր ժամանակ էին վաճառում. վաշխառուներ էին, որ տոկոսով ու ժամանակով փող էին փալխա...

Դրանք, իրենց հերթին, շուրով իրենց տեղը գիջում են այլ իրադարձությունների, որ կարարվել են Օսմանյան կայսրությունում կամ Ռումինիայում, Երկրորդ աշխարհամարտից առաջ կամ հետո: Եւ այդ ամենը ներկայացվում է ականադրեսի տեսած-ապրածի հավաստիությամբ ու անմիջականությամբ: Կոլումբիական թերթի հարցերին տված պատասխաններում այդ առնչությամբ կան այսպիսի տողեր. «Թեւ զիրքն ինքնակենսագրություն է թվում, իրականում հիշողություններն իմը չեն: Դրանք իմ պապերինն են, իմ մանկության տարեց հայերինը կամ, գուցե, նրանցից ավելի տարեցներինը»:

Այդպես էլ, ահա, ընթերցողը դեմ է առնում նաեւ Զորավար Դրոյի ներկայությանը ռումինահայության շրջապատում (1920-ական թվականներ) Հայաստանի առաջին Հանրապետության պաշտպանության նախարար, Բաշ Ապարանի հերոս Դրաստամար Կոնստանտինի հետագայում, երբ սկսվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, ինչպես ասված է «Շշուկների մատչանում», ընտրեց բոլշեիկյան Ռուսաստանի դեմ նացիստական Գերմանիայի հետ գործակցելը՝ այդպիսով համարելով, որ երկու նպատակ միանգամից պիտի կա-

փարի. գերմանացիների գրաված Երուսալյի հայերին պաշտպանելն ու բոլշևիկների գրաված Նայասարան ազատագրելը: Ոչ մեկը հաջողվեց կատարել, ոչ մյուսը:

Եւ այսպես է բացատրվում.

«Բոլշևիկների դեմ ուղղված իր արելության պարճառով Դրոն երեք բան անրեսեց.

I. Գերմանացիներն, առանց օգուր քաղելու, չէին զինի ամբողջ մի դիվիզիա, իսկ հայերի ու Նայասարանի ճակատագիրը նրանց նույնքան քիչ էր հետաքրքրում, որքան հետաքրքրել էր դաշնակից ուժերին Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո:

II. Տիպերը ոչ մի դեպքում մրադիր չէր ազատ Նայասարան թողնել, այնպես, ինչպես մրադիր չէր որեւէ ազատ րարածք թողնել Երուսալյում:

III. Դրոն չէր գիտակցում, որ ուզած-չուզած՝ դեպի Նայասարան ճանապարհն անցնում էր Սրախնգրադով ու Դոնի արմունկով եւ մանավանդ չէր պարկերացնում, թե դա ինչ նշանակություն պիտի ունենար գերմանական բանակի համար»:

Նույն կերպ բազմաշերտ այս վեպի մեջ իրենց ուրույն րեղն են գրնում նաեւ հայերի հայրենադարձությունը, ապա եւ բռնի կոլեկտիվացումը Ռումինիայում, որ րեղի ունեցան Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո:

Ինչ խոսք, ըստ ժամանակագրության, մինչ այդ եղել են սարսափելի իրադարձություններ Արեւմտյան Նայասարանում, առհասարակ Թուրքիոյ ողջ րարածքում, Սիւմանթոյի րոդով ասած՝ կոտորած, կոտորած, կոտորած... սակայն, ինչպես վիպագիրը (մեծ մասամբ), այնպես էլ մենք, չենք ուզում նախ բացել արյունոտ այդ մեջերը եւ հետո անդրադառնալ այլ իրադարձությունների:

Եւ այսպես՝ Ռումինիայից հայերի հարենադարձության մասին: Ինչպես հայրնի է, Երկրորդ աշխարհամարտից հետո աշխարհի րարքեր երկրներից հայրենադարձություն կազմակերպվեց դեպի Սովետական Նայասարան: Տարբեր երկրներում ապաստանած եւ արդեն քիչ թե շատ բարեկեցիկ կյանք ապահոված հայերից ոչ քչերը, ոգևորված այն գաղափարով, որ Սովետական Միությունը (ուրեմն՝ նաեւ Նայասարանը) հաղթել են պատերազմում, լի են ամեն հնարավորություններով եւ դրա հետ մեկրեղ՝ իրենց հայրենակիցներն են, հայության հայրենիքը, շրապեցին մասնակից դառնալ այդ մեծ ներհոսքին, գալ, իրենց կարողություններով մասնակից դառնալ Նայասարանի էլ ավելի շենացմանը:

Նրանցից մեկն էլ Սիմոն Շեյթանյանն է դառնում՝ կնոջ ու դուստրերի հետ: Նա ֆոկշանցի ընկեր-բարեկամներին ասում է. «թե ինչ դրություն է Սովետական Նայասարանում, լուսանկար մը կորկեմ, որմն կհասկնաք: Եթե նկարի մեջ ուրքի եմ, կնշանակե, որ լավ է: Եթե կոթնած եմ պարի մը կամ աթոռի մը, կնշանակե՝ կամաց-կամաց: Եթե նաւած եմ, կնշանակե, որ գեշ է»:

Սիմոնն այդպես էլ անում է. ուղարկում է խոսարացված լուսանկարը, սակայն 1946 թ. ուղարկված այդ նամակը Ռումինիա, հասցեատրերին է հասնում երեք րարի հետո, 1949 թ., երբ արդեն դադարել էր հայրենադարձությունը: Այնուհանդերձ, նամակն ու լուսանկարը ձեռքից ձեռք էին անցնում, մանավանդ՝ նկարը, որում պարկերված էին Սիմոնի ընրանիքը եւ ինքը՝ Սիմոնը, խոտրերի մեջ պառկած:

Դե, դա բնական էր, պատերազմից հետո քայքայված երկրում ինչպես կարող էր լավ լինել հայրենադարձների համար, երբ րեղացիներն անգամ մի կերպ էին ծայրը ծայրին հասցնում: Դեռ լավ էր, որ Սիմոնի ընրանիքը խուսափում է 1949 թ. սկսված աքաղից, որին հանրապի արժանանում էին շատ հայրենադարձներ, որպես այս կամ այն երկրից եկած լրրեսներ:

Անկարելի է շրջանցել հայրենադարձության հետ կապված մի դրվագ: Հայրենադարձներն այս կամ այն երկրում մնացած հարազատներին իրենց վիճակի մասին փոխանցում էին ոչ միայն լուսանկարների պայմանական նշաններով: Ռումինիայից ներգաղթածները, օրինակ, շուրով գրան մեկ այլ միջոց: Նամակներում գրեթե բոլորը ջերմագին բարեկեցություններ էին հղում մեծապատիվ պարոն Ստալինին, որ ժամկետներն իմացողի համար նշանակում էր՝ Տեղումնացիության, այսինքն՝ փոխում մնա, փոխից՝ չարժեք, չգա հանկարծ:

Բոլոր նամակները ստուգվում, կարդացվում էին, անշուշտ, բայց ստուգողներն այդպես էլ զլխի չէին ընկնում, թե ո՞վ կամ ի՞նչ է այդ հարգարժան Ստալինին, որին բոլոր հայրենադարձները ջերմագին ողջույններ էին ուղարկում:

«Լավ էր, - ասվում է վերջում, - 1953 թ. Ստալինը մեռավ և Սովետական Հայաստանից աքսորը դեպի Սիբիր դադարեց, թե չէ՝ հայրենադարձների հետ մեկտեղ՝ փոխանցի հայերն էլ հա՛կաքորվեին, ու երբ հայության թիվն այնպեղ մեկ միլիոնից պակասեր, այն կդադարեր լինել հանրապետություն ու կբաժանվեր Վրաստանի ու Ադրբեջանի միջև, և միաժամանակ կփակվեին Լեռնային Ղարաբաղի ու Նախիջևանի հարցերը»:

Այդ ժամանակներում դրությունը լավ չէր նաև Ռումինիայում: Պատերազմից հետո սոցիալիստական դարձված այլ երկրների պես Ռումինիայում ես սկսվել էր բռնի կոլեկտիվացումը: Ընտանիքներով, գյուղերով մարդիկ դեմ էին կանգնում, բայց իշխանություններն ու իշխանավորները (Նիկոլաե Չաուշեսկու) գեներ ու զորքով, փանկ ու գնդացիներով, արյուն թափելով, կոլեկտիվացման համար ճանապարհ էին հարթում:

Ամեն պահ, ամեն մի առիթով «Շշուկների մափյանի» ծերունիները, նախ իբրեւ երեխաներ եւ ապա, քիչ առ քիչ մեծանալով իբրեւ երիտասարդներ, մութի նորից ու նորից իրենց ծննդավայրերում են լինում, իրենց ծնողների, հարազատների, ընկեր-բարեկամների, սիրած էականների, այն օրերի իրենց զբաղմունքի ու հեղափոխությունների հետ եւ հանկարծ այդ ամենը ներկվում է արյան կարմիրով, ավեր-ավարներով, կոտորածներով, որ ամեն-ամեն ինչ դարձնում է սեւ ու անգույն:

Վիպագիրն ամեն անգամ փորձում է զսպել այդ պոռթկումները, շարունակել այլեւայլ բնույթի իր պատմությունները, բայց դա երբեմն հաջողվում է նրան, երբեմն՝ ոչ:

Այնպես որ, անկախ պատմությունների էությունից եւ ուղղվածությունից, ամեն ինչ այս գրքում կապված է հայերի մեծ ցեղասպանության հետ, որ սկիզբ է առնում ԺԹ. դարի վերջերից եւ շարունակվում մինչև հաջորդ դարի 20-ական թվականները, Թուրքիայի ողջ փարածքում եւ նրա սահմաններից էլ դուրս: Դեռեւս սուլթան Համիդի օրոք, նրա՛, որ պատմության մեջ մնաց «արյունոտ» մականունով, սանձազերծվեցին հայերի անօրինակ ջարդերը Տրապիզոնից մինչև Ադանա՝ խլելով ավելի քան 200 հազար հայերի կյանք:

Դա դեռ սկիզբն էր, որ ընդհատվումներով շարունակվեց մինչև Երիտթուրքերի իշխանության գալը եւ ապա մինչև Առաջին աշխարհամարտը, որ իսկական մի առիթ էր՝ իրագործելու թուրք ազգայնականների վաղեմի երազանքը, մեկընդմիջ պաշարվելու համաթուրքական ծրագրերի իրագործմանը խոչընդոտող հայությունից եւ Հայաստանից:

Աշխարհն իրար էր խառնվել, էլ ո՞ւմ վեջն էր, թե թուրքերն ի՞նչ են անում, ո՞ւմ են կոտորում, մանավանդ, որ նման հարցերից իրենց ապառնակագրելու համար, հայաբարբել էին, թե քանի որ պատերազմական վիճակ է աշխարհում, հայերին փոխափոխում են ավելի ապառնակ վայրեր:

Բայց նույնպիսի անտարբերություն ու անտերություն էր նաև դեռ պարերագմից առաջ, համիդյան ջարդերի ժամանակներում: Եւ դա էր, որ խիզախ հայորդիների 25 հոգուց բաղկացած մի խմբի՝ 23-ամյա Արմեն Կարոյի գլխավորությամբ, մղեց հանդուգն մի քայլի:

1896 թ. օգոստոսի 26-ին գրավեցին Կ. Պոլսի Բանկ Օթոմանը՝ դրամատարան անձնակազմից վերցնելով 140 պարանդ եւ սպառնալով, թե կայսրության մեծ գանձարանը կայաթեցնեն, եթե օրար պետությունները չմիջամտեն՝ դադարեցնելու հայության սպանողը:

Միաժամանակ դեսպանություններին ուղղված կոչում կային հայ ժողովրդի ճակատագրով մրախոգ երկրասարդ հայրենասերների ծանրակշիռ խոսքերը. «Մենք ոճրագործներ չենք: Բայց մարդկության ոճրային անտարբերությունը մեզ այս գործին մղեց»:

Եւ հանդուգն խիզախությունը րվեց իր դրական արդյունքը. արյունարբու սուլթանը «հուսահատ, որ իր գանձարանը կայաթեցնեն, նաև Բանկ Օթոմանի պահոցներում սեփական գանձեր ունեցող օրար պետությունների հորդորով, ընդունեց հակահայկական դաժանությունների դադարեցման պայմանն ու խմբին թույլարեց գանձարանի փնտրեն սրը Էդգար Վինսենթի անձնական առագաստարանավով Մարսել գնալ...»:

...Ներագայում Արմեն Կարոն (Գարեգին Պատրիմյան) ակնապես եղավ իր ժողովրդի առավել ընդգրկուն ու դաժան կոտորածների, ավեր-ավարների, շարունակական ոչնչացման եւ զայրության ու ցավից խոշորանգվելով, չգիտեր, թե ի՞նչ կարելի է անել ցեղասպանություն իրագործող մի ողջ կայսրության դեմ: Ու եթե կայսերական մեքենայի դեմն առնել չէր կարող, մնում էր հնարավորին չափով վրեժխնդիր լինել կատարվածի համար գլխավոր կատարողներից: Եւ 1920 թ. նա, Շահան Նաթալիի հետ մեկտեղ, կազմակերպում է Նաբուկ գործ անվանված առաքելությունը, սրելով «Նեմեսիս» (հին հույների վրեժխնդրության աստվածուհու անունով) վրիժառուների խումբ՝ Սողոմոն Թեհլերյան, Արշավիր Շիրակյան, Մյուսիկ Մադիկյան, Արամ Երկանյան, Միսաք Թուլաքյան, Նրաչ Փափազյան եւ ուրիշներ, ովքեր աշխարհի փարբեր կողմերում հաջորդ 1-2 փարում հեղափոխում եւ շանսափակ են անում ցեղասպանության կազմակերպիչներից ու ղեկավարներից շարերին, հատկապես՝ Թալեաթին, Էնվերին, Ջեմալին, Սաիդ Նալմին, Բեհանդդին Շաքիրին, Բահրուդ խան Զիվանշիրին...

Նախկանշական է, որ նախ պարբերաբարվում է ջարդերի ու փրկահանությունների կազմակերպիչներից 600-ի անուններով ցուցակ, որը, սակայն, այլևայլ նկատառումներով, քիչ առ քիչ կրճատվում է՝ թողնելով միայն ամենագլխավոր դահճապետներին, որոնց արդեն թվարկեցինք՝ նորից ու նորից մրաբերելով նրանցից ամեն մեկի դերը արյունոտ այդ խրախճանքում: Եւ վրիժառուներից յուրաքանչյուրն իր փեսան ու լաւն էր հիշարարում՝ պահանջելով դրա դիմաց հարուցում:

Չիշվում են քարեդարյան եղանակներով սպանված մեր մեծերը՝ Միամանթոն, Վարուժանը, Զոհրապը, Մեակը, ճանաչված այլ մրավորականներ, պարավարժան ընդանիքներ, ծերեր ու երեխաներ եւ առհասարակ հայեր, հայեր, հայեր... Իսկ Կոմիտասը, այդ ամենին ի փես, խելագարվեց:

- Տրապիզոնի մեջ, - ասաց Միսաք Թուլաքյանը, - քանի մը հազար կիներ, իրենց երախաներուն ու ծերերուն հետ, որոնք չէին կրնար քալել, լապտերու վրա դրին եւ բաց ծով դրկեցին: Կիները ուրախացան... Բայց հաջորդ օրը լապտերը պարապ վերադարձան ափ: Կիները ծովուն մեջ խեղդված էին: Նույն բանը պարապեցավ Ունին, Օրդու, Տրիպոլի, Կերասուն, Ռիզե...

- Գերմանական որբանոցի հայ որբերը մոտակա լիճին մեջ խեղդեցին, - ավելացրեց Սոդոմոն Թեխլերյանը:

- Առաջին կիները, որոնք Մեսքենե, Ռաքքա եւ Դեյր Էզ-Ջոր հասան, - ասաց Արամ Երկանյանը, - Եփրատի վրա լողացող դիակներն էին:

Տիշեցին նաեւ Նալեպի գերմանացի հյուպարոս Ռոյսերի վկայությունը. «Եփրատի վրայով անընդհար դիակներ են անցնում: Բոլոր մարմինները կապված են նույն ձեռով՝ երկուսական եւ մեջք մեջքի, մի բան, որ ցույց է տալիս, որ սպանությունները պատահական չէին, այլ՝ կազմակերպված...»:

Նման վկայություններն են հիմք հանդիսացել՝ Եփրատը համարելու հոսող երկա՛ր ու երկար գերեզման:

Մեկը մեկից սահմոկեցուցիչ են հազար ու մի վկայությունները, թե ինչպես մերկ, վերքերով պարված երեխաներին թողել են գիշակեր թռչունների հարձակումների տակ, մեկ այլ տեղ՝ լցրել են քարանձավներն ու մուրքի մոտ հսկայական խարույկներ են վառել՝ երեխաներին ծխախեղդ անելու համար, իսկ զանգվածային գերեզմանոցների կամ ամայի վայրերում, խոշտանակելու եւ տեղում թողնելու վկայությունները անթիվ ու անհամար էին:

Եւ այս մտայլ համայնապարկերի վրա լույսի պես են հնչում Արմեն Դարոյի խոսքերը՝ ուղղված «Նեմեսիսի» անձնուրաց վրիժառուներին.

- Անոնց կիներուն չղախի՛ք, ո՛չ ալ երախաներուն:

Այսինքն՝ ա՛յս դժոխքում էլ չիջնել, չհավասարվել ցեղասպան ոճրագործներին: Եւ վրիժառուներն այդպես էլ վարվեցին:

Բայց հիշյալ ոճրագործների սպանությունն ընդամենը կաթիլներ էին նրանց նյութած չարագործությունների ծովի դիմաց: Շարասյուներով անասունների պես տարվող հայ կանանց, ինչպես էին, թալանում ու բռնաբարում թուրքական բանտներից հարկապես ազատ արձակված ու զինված հանցագործները, քրդական ավազակախմբերը, չեչեններն ու բեդուիները: Եւ անճանաչելի էին դառնում մերկանդամ դիակները՝ փռված ամենուրեք:

Դրանում անձամբ համոզվեց մանավանդ Գրիգոր Զոհրապի որդին՝ Լեւոնը, որն իր հոր ձեռքակալումից ու աքսորումից հետո փորձեց հասնել նրան, ինչ-որ հնարով ազատել, բայց... միշտ ուշանում էր, քանի որ հայ երեսփոխաններին՝ Գրիգոր Զոհրապին եւ Վարդգես Մերիցույանին գնացքով, ապա մեքենայով էին տարել մինչեւ Նալեպ: Եւ երբ Լեւոնը հասավ այնտեղ, իմացավ հարբած սպաններից, որ շարերի հետ այդ 2-ին էլ ահավոր դաժանությամբ են սպանել ու թողել դաշտում: Մութավորապես իմանալով սպանության վայրը, Զոհրապի տղան վարձում է տեղացիներից երկուսին, որ իր հետ սայլով գնան ու փորձեն գտնել հոր դիակը, բայց դիակները շար էին եւ դժվար էր նրանց տարբերելը:

Եւ Լեւոնն սկսում է թաղել բոլորին՝ մտածելով, թե մեկն էլ, գուցե, իր հայրն է: Այդպես՝ մի քանի շաբաթ, մինչեւ որ տեղացիներն այլեւ չեն ուզում օգնել նրան՝ անկախ գնից, եւ ինքն էլ, ի վերջո, ուժասպառ է լինում...

Իսկ կոտորածները շարունակվում էին եւ դեպի անապատները ձգվող հայ անպաշտպան, մերկ ու քաղցած կանանց ու երեխաների շարասյուները գնալով հալվում ու ոչնչանում էին: Դրա փոխարեն ավելանում էին զանգվածային գերեզմանները, որոնց հեղինակն անվանում է պարմության խարաններից: Եւ, առհասարակ, ամեն բոլոր հանդիպում եւ հեղինակի դիպուկ բնորոշումներին, քանի որ նա շարադրանքն առաջ է տալիս ոչ թե սովորական մի

պարամոթյան նման, այլ՝ մեր ցավն զգալով ու խորապես սպրելով: Ահա՛ դրանցից մի քանիսը.

«Գաղթականների համար զինվորները նույն դեմքն ունեին, իսկ զինվորների համար աքսորյալներն անդեմ էին ու նույնիսկ՝ մարդկային հասկացություններից զուրկ»։ Ահա եւ մեկ ուրիշը. «Մինչ գաղթականները հեղզհեղու մերկանդամ ու ցնցոտիապատ էին դառնում, զինվորների համազգեստները նորոգվում էին, ավելի փայլուն երեսում, իսկ նրանց ձիերը՝ պճնված»։

Մեջբերել եմ ուզում նաև հայ սովալլուկ երեխաների նկարագրությունները, որ օր օրի պակասում էին ու պակասում:

«Երեխաները նայում են առանց դժմի որեւէ արտահայտության, միայն հայացքն է մրամուրդ, կարծես նայում են մեկ այլ աշխարհից, ձեռք չեն երկարում, ոչինչ չեն ուզում, նրանց աչքերի մեջ դիպչալ, հասկանալու և մեղադրելու համար շարք կարճ ապրեցին. ոչ էլ աղաչանք է, որովհետեւ մոռացել են, թե ինչ է սովը, ոչ էլ փխրություն, որովհետեւ մանկության հաճույքները չեն ապրել, ոչ էլ մոռացություն, որովհետեւ հուշեր չունեն: Նրանց աչքերում դավարկություն է: Անելություն, որ դեպի անորաշխարհ կիսաբաց նեղ պատուհան է»:

Արարաբուսար շար էլ մեծ չէ «Շշուկների մարտանք», բայց անկախ իր ծավալից, այն շար փարողունակ է, ասես մի քանի գրքերի միախառնում լինի եւ շար դժվար է ամբողջական խոսք ասել այս վեպի ողջ ընդգրկման ու ճյուղավորումների մասին: Ծիշփ այդպես՝ մեր այս խոսքում ի վիճակի չեղանք անդրադառնալու Յուսուֆի պարամոթյանը (թե ինչպես մանուկ Սահակին մի փոպրակ ալյուրի դիմաց բեղովինները փանում են, թլպափում, դարձնում Յուսուֆ ու թեեւ նա հեղափոխում փախչում է, սակայն... կարծես երկակի կյանքով է ապրում), Նարթին Ֆրինկյանի կյանքին (որ մեծ վաճառական է դառնում, կոչվում է Ռուֆինիայի «շաքարի թագավոր», բայց հետո ունեզրկվում ու կիսաքաղց կյանք է վարում: Եւ նրա կրակի պարամոթյունը...): Ինչպես պեղք է, չանդրադարձանք Միսաք Թուլաքյանի անցած խորդուբորդ ճանապարհներին (I համաշխարհայինում ռուսների կողքին կռվել է գերմանացիների դեմ, II աշխարհամարտում գերմանացիների կողքին կռվել է ռուսների, բոլշեիկների դեմ), Միքայել Նորարությունկյանի մասոնական ծրագրերին ու քարոզեցներին...

Բայց այն էլ, ինչ կարողացանք ի մի բերել ու ներկայացնել, բավական է վկայելու, որ Վարուժան Ոսկանյանին, իրոք, հաջողվել է ստեղծել ո՛չ միայն հայերիս, այլև՝ Կարբեր ժողովուրդների ընթերցողներին հեղափոխող գրական արժեքավոր ստեղծագործություն, ինչպես Իսրայելում արված մի գնահատականում էր ասված՝ «Հազվադեպ գլուխգործոց, վերջին տարիների համաշխարհային գրականության ամենացայտուն եւ արժեքավոր ստեղծագործություններից մեկը»:

Եւ համոզվում ես, որ «Շշուկների մապյանի» փրեսանեղիորեն նկարագրված ծերունիների ընկերակցությամբ ապրող «Բացառիկ» երեխան, որ ինքը՝ հեղինակն է, արդարացրել է իր շատ սիրելի մեծ հոր՝ Կարապետ Ոսկանյանի հույսերը. «փոքր հասակում գրիչը ձեռքս ավելց ու սպիտակ թղթերով շրջապատեց, այնպես, ինչպես այլ երեխաները շրջապատված էին անուշեղեններով կամ խաղալիքներով»:

Եւ ընթերցողներս վկայում ենք, որ արդարացի են Կարապետ մեծ հոր հույսերը:

ԵՐՎԱՆԴ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ